

BIRODALOMBÓL NEMZETKÖZÖSSÉG
1887–1931

A brit gyarmatosítás történetében az angolszász polgári szakirodalom elsősorban azt a folyamatot szereti hangsúlyozni, amely révén a Birodalom Nemzetközösséggé vált a II. világháború utáni években. Az angol történészek zömének álláspontja szerint, az anyaország néha kényszerűségből, többnyire azonban önként készítette elő tengerentúli birtokait a függetlenségre, s ennek egyik bizonyítékát a mai Nemzetközösség létében vélik megtalálni. Különösen elfogultak a Nagy-Britanniából benépesített „fehérgyarmatok” múltjával kapcsolatban és szívesen hasonlítják a szülő–gyermek viszonyhoz. E beállítás természetesen nem fedi a valóságot: a telepesgyarmatok önállósodásában éppúgy gazdasági-társadalmi fejlődésük objektív törvényszerűségei érvényesültek (s nem valamiféle paternalisztikus gondoskodás), mint az ázsiai és afrikai gyarmatok történetében.

Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül azt a körülményt, hogy a „fehérgyarmatokat” csak bizonyos megszorításokkal s nem a szó klasszikussá vált értelmében nevezhetjük gyarmatoknak. Lakóik ugyanis – többségükben kivándorlók a brit szigetekről – nem voltak etnikai diszkriminációnak alávetve, kizsákmányolásukban nem alkalmaztak durva, gazdaságon kívüli eszközöket; kezdettől fogva egész más jellegű viszony fűzte őket a Koronához, mint a leigázott afro-ázsiai országokat. A telepesgyarmatokon az anyaország termelési viszonyai, politikai intézményei honosodtak meg, mégpedig az angliai kapitalizmust akadályozó feudális csökevényektől mentesen. Ez magyarázza, hogy valamennyi „fehérgyarmat” oly gyorsan fejlődött gazdaságilag és politikailag a londoni kormányok korlátozó intézkedései ellenére is.¹ Az alábbiakban azonban nem Kanada, Ausztrália, Új-Zéland vagy Dél-Afrika sajátos fejlődésének elemzését választottam, hanem annak a folyamatnak a vázlatos bemutatását, amelynek az eredményeképpen a dominiumi státust kapott telepesgyarmatok kivívták az anyaországgal való egyenjogúságukat. Más szavakkal fogalmazva: a későbbi Nemzetközösség politikai kereteinek kialakulását.

I. Telepesgyarmatokból domíniumok

1. A kanadai minta

A kanadai telepesgyarmatok (colonies of settlement) fejlődése számos vonatkozásban nyújtott mintát a brit birodalom többi „fegyrgyarmata” számára, ezért érdemes először ezt megvizsgálni. Némi joggal mondhatta ugyanis 1950-ben Laurent ottawai kormányfő: Kanada formálta a Brit Nemzetközösséget olyanná, mint amilyen ma.

Anglia a hétéves háborúban (1756–1763) alapozta meg kanadai pozícióit, amikor elragadta Franciaországtól a Szent Lőrinc folyó torkolatánál fekvő Quebecet. Az amerikai függetlenségi háború után az angol menekültek – a franciák lakta Alsó-Kanada mellett – megalakították Felső-Kanadát is a Nagy Tavak északi oldalán; e két tartományt azonban sem egymással, sem az ún. „tengermelléki” tartományokkal, Új-Skóciával, Új Brunswick-kel és Prince Edward szigetével nem kapcsolták össze szorosabb szálak. Kanada egységessé válásában a kulcstényezőt a dinamikusan fejlődő déli szomszéd agresszív törekvései jelentették, amelyek sokáig próbálták az egész észak-amerikai kontinens feletti uralmat megszerezni.

A 19. század első felében Alsó és Felső-Kanadában egyaránt jelentékeny gazdasági fejlődés ment végbe (a legfontosabbá a gabonatermelés vált) s a lakosság – a bevándorlás révén – fél milliőről három millióra nőtt. E folyamat két következménnyel járt: egyrészt feszültebbé váltak a kanadaiaknak és az anyaországnak a kapcsolatai, másrészt pedig kiéleződött az angolszász és a francia közösség viszonya. 1837-ben Alsó és Felső-Kanadában egyaránt felkelés robbant ki, egymástól függetlenül, a londoni kormányzat politikája ellen. A megmozdulásokat a gyarmati hatóságok viszonylag könnyen elfojtották, de a tanulságot le kellett szűrniük.

A kanadai és a birodalmi érdekek összeegyeztetésének szándékával dolgozta ki 1839-ben Durham kormányzó híressé vált alkotmánytervezetét, amelyet a brit történészek a Nemzetközösség szempontjából is mérföldkőnek tartanak. Durham két merész reformot indítványozott: a „két Kanada” egyesítését (a franciák beolvasztására) és – ez keltette a legélénkebb visszhangot – a törvényhozásnak felelős kormányzat (responsible government) bevezetését. A tervet nem feledkezett meg az anyaország szempontjairól sem és különbséget tett a helyi, valamint a birodalmi kormányzat számára fenntartott ügyek között. Ez utóbbiak közé a külpolitikát, a külkereskedelmet és az alkotmánymódosítást sorolta. A javaslat

azonban süket fülekre talált az óceán tulsó partján, és az 1840-ben elfogadott törvény csak Alsó- és Felső-Kanada egyesítésének a gondolatát tette a magáévá.

A quebeci franciák beolvasztására szőtt tervek azonban illúzióknak bizonyultak, és a két közösség viszáljai gyakran megbénították Kanada kormányzatát. Csak részben segített ezen, hogy 1848-ban „felelős kormány” alakult, miután Anglia, amely a gabonavámok eltörlésével áttért a szabadkereskedelemre, már nem volt érdekelt az észak-amerikai gyarmatok közvetlen irányításában. Közben az Egyesült Államokban – főleg a polgárháború után – ismét feléledtek az annexiós tervek, és ezek annál is veszélyesebbek voltak, mert egyes kanadai politikai körök szimpatizáltak velük. Mindennek a fényében Anglia arra az álláspontra helyezkedett, hogy Kanada biztonságát csak saját egysége és szélesebb körű autonómiája garantálhatja, s így zöld utat adott a föderációs törekvéseknek.² Nyomós gazdasági érvek is szóltak a föderáció mellett, mint az egységes belső piac megteremtése és a létfontosságú vasútépítések állami koordinálásának és finanszírozásának szükségessége.

Az új alkotmány, amelyet a londoni kormány közreműködésével készítettek és a westminsteri parlament 1867-ben fogadott el (British North America Act), ún. domíniumi státust biztosított Kanadának. A brit uralkodót – és egyben a londoni kabinetet – a főkormányzó képviselte, a külkapcsolatok irányítása kizárólag Londont illette meg, az alkotmányt is csak a brit fővárosban lehetett megváltoztatni, de Kanada teljes önállóságot kapott belügyeiben.³ Az eredeti föderáció Ontarióból, Quebecből, Új-Skóciából és Új-Brunswickből alakult meg; Manitoba 1870-ben, Brit-Kolumbia egy évvel később, Prince Edward szigete 1873-ban, Alberta és Saskatchewan 1905-ben csatlakozott az államszövetséghez. (Új-Foundland 1959-ben lett a 10. tartomány.) Az alkotmány elvetette az egyes tagállamoknak széles körű jogokat biztosító amerikai modellt, és a tartományok önállóságát jóval szűkebbre méretezte. (A franciák megnyugtatóására Quebec kapta a legtágabb autonómiát.) Az új politikai keretek meggyorsították a gazdasági fejlődést és a nemzetté válás kibontakozását.

2. Ausztrália

Bár az ötödik kontinens lakossága a 19. században szinte kizárólag Nagy-Britanniából toborzódott, az egységes állam megteremtése itt sem bizonyult könnyebb feladatnak, mint Kanadában. Ennek fő oka abban kere-

sendő, hogy a kontinens partjain elhelyezkedő telepeket jóval szorosabb szálak fűzték az anyaországhoz, mint egymáshoz. A legrégebbi gyarmatot, Új-Dél-Walest 1788-ban alapították fegyenctelepnek, és ahogy a lakosság növekedett, újabb és újabb területeket hasítottak ki belőle: Victoriát 1850-ben, Queenslandet 1859-ben. (Dél- és Nyugat-Ausztrália önálló gyarmatként alakult meg.) A kanadai tapasztalatokat e kontinensen is hasznosították: az 1850-es évek végére – Nyugat-Ausztrália kivételével – valamennyi gyarmat belső autonómiát kapott Londontól. A gazdasági fejlődés – amely a bevándorlók százezreit vonzó aranyláz enyhülése után elsősorban az angliai textiliparnak gyapjút biztosító juhtenyésztésre alapozódott – napirendre tűzte a föderáció megvalósítását is. (1890-ben Ausztrália adta a brit gyapjúimpórt csaknem 70 százalékat!)⁴ A kezdeti kudarcok után a függetlenségüket féltékenyen őrző gyarmatok képviselőinek végül 1897-ben sikerült megállapodniuk egy alkotmánytervezetben, amely az Ausztráliai Államszövetség (Commonwealth of Australia) megteremtéséről intézkedett. A föderáció hívei ekkor már arra a veszélyre is hivatkozhattak, amit Németország, Franciaország és az Egyesült Államok csendes-óceáni tényerése jelentett a kontinens számára. A londoni parlament 1900-ban elfogadta az alkotmánytervezetet, amelynek eredményeképp Ausztrália is domíniumi státust szerzett.

Az alkotmány teljes mértékben a helyi burzsoázia alkotása volt; kidolgozásában London nem játszott számottevő szerepet. (Sőt még azt sem tudta keresztülvinni, hogy az ausztráliai bíróságoktól korlátozások nélkül lehessen fellebbezni a Privy Council jogi bizottságához.) Kanadával ellentétben, Ausztrália példaképként tekintett az Egyesült Államokra és meglehetősen szűkre szabta a központi kormány hatáskörét. Az ausztrál alkotmány sajátos vonása markáns demokratizmusa; életbe lépésének is feltétele volt egy népszavazás. Ausztrália azt a jogot is fenntartotta magának, hogy saját maga módosíthassa alkotmányát. A brit Koronát itt is a főkormányzó képviselte, de jelenlétének az ausztrálok nem tulajdonítottak túl nagy fontosságot. Az ausztrál államszövetségről szóló törvényjavaslat alsóházi vitáján Chamberlain gyarmatügyi miniszternek, a brit imperializmus apostolának el kellett ismernie: „Az önkormányzattal rendelkező gyarmatainkhoz fűződő kapcsolatainkban eljutottunk oda – véleményem szerint – hogy egyszer s mindenkorra kétségtelenné vált: e kapcsolatok kizárólag szabad akaratukon és hozzájárulásukon múlnak.”⁵

3. Új-Zéland

Új-Zélandot a brit publicisztika szívesen emlegeti a „Dél Angliájaként”; e telepesgyarmat nemcsak a legtöbbet őrizte meg az anyaország politikai-kulturális hagyományából, hanem – ezzel összefüggésben – a „leg-hűségesebb” dominiummá is vált.

Az 1769-ben felfedezett Új-Zélandon az első európai települések 1840-ig Új-Dél-Wales igazgatása alá tartoztak, majd – az őslakó maorikkal vívott háború után – a szigetcsoport közvetlenül a Korona irányítása alá került. Az ausztrál gyarmatokhoz hasonlóan, 1855-ben szintén belső önkormányzatot kapott. Mivel Új-Zéland kezdettől fogva politikai egységet alkotott, föderatív államstruktúra megteremtésére itt nem volt szükség, csak az merült fel, hogy csatlakozzék-e az ausztrál államszövetséghez, vagy sem. Noha gazdasági és geopolitikai tényezők egyaránt szóltak emellett, Új-Zéland végül a teljes függetlenséget választotta. Az 1890-es melbourne-i konferencián a wellingtoni küldött azzal érvelt, hogy nem kívánnak beleolvadni egy olyan nagy államszövetségbe, amelynek az irányításába aligha szólhatnának bele. E gyarmat fontosabbnak tartotta az Angliával való kapcsolatok ápolását, egy „ausztrál-ázsiai” föderáció pedig azzal fenyegetett volna, hogy háttérbe szorulnak a Londonhoz fűződő szálak. (Nem véletlen, hogy a brit tőkebefektetések egy főre eső értéke éppen itt volt a legmagasabb az egész birodalomban!⁶) Új-Zéland – az anyaországgal alkotott föderáció kivételével – semmilyen szövetségbe nem kíván belépni – hangoztaták Wellingtonban.

A kiegyensúlyozottan fejlődő s a bennszülöttkérdés megoldásában is példát mutató (a maori képviselők a törvényhozásban is részt vehettek) ország 1907-ben, minden vita nélkül, Kanadával és Ausztráliával azonos státust kapott.

4. Dél-Afrika

A legsúlyosabb államalkotási problémákkal a dél-afrikaiak néztek szembe a brit telepesgyarmatok közül: nemcsak két eltérő etnikumú és kultúrájú európai közösséget kellett valamilyen mértékben összekovácsolniuk, hanem számolni kellett az össznépség többségét alkotó feketebőrű őslakossággal is.

Nagy-Britannia a napóleoni háborúk alatt, 1814-ben szerezte meg a holland Kelet-Indiai Társaság által alapított fokföldi gyarmatot. A brit nyomás elől a búr lakosság 1836-ban északra húzódott s két önálló államot

hozott létre, Transzvált és Oranjét. A század utolsó harmadában Fokföld, majd az időközben szintén brit gyarmattá tett Natal is belső autonómiát kapott. A búrokkal azonban mind jobban elmérgesedett a viszony, s a két „afrikáner” köztársaság többször is elutasította a britek ajánlatát a föderációra.

Az 1870-es évekig az európai telepések kizárólag a mezőgazdaságból éltek a bennszülöttektől elrabolt földeken. A Kimberley melletti gyémántlelőhelyek feltárása azonban alaposan felértékelte a búr államokat az angol burzsoázia szemében. 1877-ben a briteknek sikerült is annektálniuk a belső válsággal küzdő Transzvált, de négy évvel később a búrok fellázdáltak, és Gladstone londoni miniszterelnök liberális kormánya ideiglenesen belenyugodott függelenségükbe.⁷

A következő évtizedben újabb kincseket fedeztek fel Transzvál területén: az aranyat. Az ezrével beáramló szerencsevadászok jó ürügyül szolgáltak a fokföldi hatóságoknak, hogy a brit állampolgárok védelmének jelszavával megpróbáljanak beavatkozni Transzvál belügyeibe. A dél-afrikai búr államok sorsa megpecsételődött...

Az 1899-től 1902-ig tartó búr háború következtében Transzvál és Oranje a brit koronagyarmatok kategóriájába süllyedt, s ezzel megnyílt az út Dél-Afrika politikai egyesítéséhez. Ehhez persze még számos akadályt kellett leküzdeni, hiszen a véres háború tovább mélyítette a szakadékot a két fehér közösség között. Az egyesülést megkönnyítette, hogy a Londonban 1905-ben hatalomra került liberális kormány nemcsak elítélte Kitchener tábornok kegyetlenkedéseit, hanem a Gyarmatügyi Minisztérium tiltakozása ellenére keresztülvitte, hogy 1906 decemberében Transzvál, a következő évben pedig Oranje is megkapja az önkormányzati jogot. Így a két búr állam Fokfölddel és Natallal azonos jogi helyzetbe került.

Abban egyetértettek a fokvárosi és a johannesburgi politikusok, hogy – az erős centrifugális tendenciák fényében – az egységes Dél-Afrikának szilárd központi kormányra lesz szüksége, tehát egy laza föderáció semmiképp sem lenne szerencsés megoldás. A legsúlyosabb nézeteltérések az őslakosághoz való viszonyban mutatkoztak: amíg Fokföldön a színesbőrűek is szavazhattak (megfelelő műveltség birtokában), addig a búr vezetők hallani sem akartak a bennszülöttek politikai jogairól. A londoni kormány – néhány erőtlén kísérlet után – lemondott az őslakósok „jogainak védelmezéséről”. Azzal érvelt, hogy ha erőlteti a színesek választójogának biztosítását, akkor nem számíthat a búroknak akárcsak passzív támogatására sem.⁸ A végső megoldás kompromisszum volt: Fokföldön továbbra sem

kötötték a választójogot a bőr színéhez, Transzváiban és Oranjiében viszont a bennszülöttek jogfosztottak maradtak. Előrevetült az apartheid árnyéka...

A brit parlament által 1909-ben elfogadott dél-afrikai kormány így Uniót létesített föderáció helyett, erős központi kormánnyal. A domíniumi státust a britek és a búrok egyaránt örömmel üdvözölték: az előbbieknél önkormányzatuk kiszélesedését, az utóbbiak az Angliától való távolodást látták benne.

II. Birodalmi Konferenciák

A brit gyarmatbirodalom történetében nehéz dolog konkrét időpontokhoz kötni az egyes folyamatok kezdetét vagy végét, s így annak megállapítása sem könnyű, hogy valójában meddig nyúlnak vissza a mai Nemzetközösség gyökerei. Egyesek 1867-hez, Kanada domíniummá válásához fűzik a kezdeteket, de nemzetközi téren a kanadai föderáció akkor még semmiféle önállósággal nem rendelkezett, sőt még a kialakulása sem fejeződött be. Mások szerint viszont csak a II. világháború utáni években keresendők a Nemzetközösség gyökerei. Ezzel szintén nem érthetünk egyet, hiszen az egykori fehérgyarmatok már a század első felében lényegében teljesen szuveréné váltak s jelezték a brit birodalom bomlásának első szakaszát. A legalkalmasabb dátumul talán 1887 kínálkozik annak szimbolikus érzékeltetésére, hogy a telepesgyarmatok az anyaország „partnereivé” kezdenek válni; akkor tartották ugyanis az első Gyarmati Konferenciát Londonban.⁹

Annyit mindenesetre bátran megállapíthatunk, hogy a „felelős kormányzatú” gyarmatok gazdasági-társadalmi fejlődése talaján a századfordulón kezdődött meg az egységes brit birodalom „evolúciója”, vagyis bomlása Nemzetközösséggé. A formálódó új birodalmi struktúra az anyaország és a domíniumok burzsoáziájának nagyfokú érdeazonosságán nyugodott, eszmei alapját pedig a Korona iránti „közös hűség” (common allegiance) szolgáltatta. Eszerint a domíniumok kormányzatai valamennyien az oszthatatlan brit Koronától kapták hatalmukat és legitimitásukat. Ehhez kapcsolódott a brit szupremáciát tükröző „diplomáciai egység” (diplomatic unity) elve, melynek értelmében a „birodalmi szférához” tartozó külügyek intézésében kizárólag London volt illetékes. Az uralkodót csak egyetlen nagykövet képviselhette a külföldi országokban, és a hadüzenet automatikusan minden részegységre vonatkozott, hiszen a király nem lehetett egyszerre hadiállapotban és békében egy idegen állammal. Ezért szögezte le a londoni gyarmatügyi miniszter 1895-ben: „Ha a gyarmatoknak

megadnánk azt a jogot, hogy saját maguk kössenek szerződéseket, az egyértelmű lenne a Birodalom független országokra való feldarabolásával.”¹⁰ Nagy-Britannia szupremáciája azonban ennél szélesebb körre is kiterjedt: a westminsteri parlamentnek – elvben – joga volt bármely dominium számára törvényeket hozni, sőt egy 1865-ös törvény (Colonial Laws Validity Act) kimondta: ha valamelyik gyarmat által életbe léptetett törvény ellenkezik az Egyesült Királyság jogrendjével, akkor automatikusan hatálytalan-ná válik.

A telepesgyarmatok természetesen már igen korán, jóval a domini-
mi státus kivívása előtt tettek kísérleteket saját érdekeik érvényesítésére – eleinte az egyenjogúság követelése nélkül. Az első ilyen összeütközés 1859-ben került sor, amikor Kanada Tartomány behozatali védővámot állított fel. Az erélyes londoni tiltakozásra az ottawai kormány pénzügyminisztere kijelentette: „Az öngigazgatás megsemmisülne, ha a Birodalmi Kormányzat nézetei előnyben részesülnének a kanadai nép akaratával szemben.”¹¹ Az anyaország engedett, fontos precedenst teremtve a hasonló törekvések számára. 1878-ban a telepesgyarmatok első ízben tüntek fel önállóan nemzetközi értekezleten: valamennyien részt vettek az Egyetemes Postaunió kongresszusán.

Bár az ilyen lépések igazán nem veszélyeztették Anglia felsőségét, mégis nyugtalanságot keltettek konzervatív brit politikai körökben, és a nyolcvanas években mozgalom indult a birodalom centralizációjának erősítésére. A század utolsó harmadára ugyanis a brit politikai gondolkodás fő áramlata radikálisan szakított azzal a felfogással, amely – a szabadkereskedelem előnyeinek bővületében – a gyarmatokat „nyakunkba akasztott átkozott malomköveknek” (Disraeli) tekintette. (Az utilitarista Bentham téziseit továbbfejlesztő manchesteri iskola azt állította, hogy a gyarmatok – köztük a „fehérek” is – több pénzt nyelnek el, mint amennyi hasznot hajtanak, ezért mielőbb meg kell szabadulni tőlük.¹²) A monopolkapitalizmus kialakulásával a figyelem ismét a gyarmatok felé fordult; a brit imperializmusnak éppen a hatalmas birodalom (a századfordulón 33 millió km² 370 millió lakossal) adta meg a legsajátosabb vonását. Noha az ipari termelés területén Anglia már elvesztette korábbi vezető szerepét, a tőkevitel tekintetében továbbra is megőrizte első helyét. A tőkeexport nagyobbik fele a birodalomba irányult, a legjelentékenyebb összegek pedig – még Indiát is megelőzve – a domíniumokba. (1913-ban Kanadába 515 millió fontot, Ausztráliába és Új-Zélandba 416 millió fontot, míg Indiába csak 378 millió fontot vittek ki.¹³) A gyarmatokat feleslegesnek minősítő hangok elnémultak és nyíltan imperialista elméletek születtek. A leghatásos-

sabbnak Seeley cambridge-i professzor „Anglia expanziója” című munkája bizonyult, amely épp az anyaország által benépesített „fehérgyarmatokban” látta a birodalom legfontosabb részeit. Seeley azt hirdette, hogy Anglia csak úgy őrizheti meg világhatalmi pozícióit az Egyesült Államokkal, Oroszországgal és Németországgal szemben, ha összefog a telepesgyarmatokkal és egységes államot („Nagyobb-Britannia”) hoz létre.¹⁴ 1884-ben – ismert államférfiak és közéleti személyiségek (Chamberlain, Rosebery, Forster stb.) részvételével – megalakult a Birodalmi Föderációs Liga (Imperial Federation League), amely a „föderáció vagy dezintegráció” jelszavával a birodalmat összefűző alkotmányos szálak erősítését tűzte ki céljaul. (Hogy mit takart a föderáció követelése, azt pontosan sosem határozták meg.)

Az első Gyarmati Konferencia (Colonial Conference) összehívását is a Liga javasolta 1887-ben Salisbury miniszterelnöknek abból az alkalomból, hogy Viktória királynő arany jubileumára az önkormányzatot élvező gyarmatok is elküldték képviselőiket Londonba. A konzervatív kormányfő azonban számolt a realitásokkal és sietett megnyugtani az értekezlet résztvevőit, hogy a birodalmi föderáció „inkább a jövő, mint a jelen feladata”. Salisbury egészen mást indítványozott: a nemzetközi helyzet veszélyes romlására hivatkozva kérte a gyarmatokat, hogy nyújtsanak anyagi támogatást a birodalom katonai védelméhez. Figyelmeztette hallgatóit, hogy „az idegen birtokok iránti vágy növekvőben van Európa népeinek körében” és hangsúlyozta: Anglia méltánytalannak tartja, hogy a védelem terhei egyedül rá háruljanak.¹⁵ A telepesgyarmatok képviselői azonban nem mutatkoztak túlságosan bőkezűnek; csak Új-Zéland és az ausztrálók vállalták, hogy hozzájárulnak a partjaiknál cirkáló brit hadihajók fenntartásához. A gyarmatokat sokkal jobban érdekelte volna egy birodalmi vámtarifa-rendszer kidolgozása, de ezt Salisbury a távoli jövőbe utalta.

A vámkérdés volt napirenden az egy évvel később Ottawában rendezett értekezleten is, amely tulajdonképpen nem tartozik a Gyarmati Konferenciák sorába (nem is az anyaország kezdeményezte), mégis fontos eseménnyé vált a formálódó Nemzetközösség történetében. A telepesgyarmatok itt foglaltak először egységesen állást a birodalmi preferenciarendszer bevezetése mellett, és sürgették Angliát, hogy hagyjon fel a szabadkereskedelemmel. Kívánságuk a viták középpontjában maradt a további tanácskozásokon is.

Természetesen nem véletlen, hogy e javaslatot mindig a domíniumok szorgalmazták. A londoni politikusok maguk is előnyösnek tartották a birodalmon belüli kereskedelem volumenének bővítését, de más keretek kö-

zött. (A századfordulón Új-Zéland kereskedelmének 75 százalékát, Fokföld és Natal valamivel több, mint 50 százalékát, Ausztrália 40 százalékát, Kanada 35 százalékát bonyolította le Angliával.¹⁶) A brit politikusok – főleg pedig a gyarmati ügyekben kétségtelenül legbefolyásosabb Joseph Chamberlain – szeme előtt egy olyan „Zollverein” lebegett, amely német mintára teljes szabadkereskedelmet létesít a birodalom határain belül. Angliának, a világ egyik ipari nagyhatalmának nyilvánvalóan ez a megoldás felelt volna meg a legjobban, a domíniumok viszont joggal félték attól, hogy a Chamberlain-féle vámunió saját nemzeti iparuk megfojtásával fenyeget. A kétségtelen előnyöket – a nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek biztosított angliai piacát – így meghaladták volna a gazdasági növekedésük lelassulásából adódó károk. Erős nemzeti ipar nélkül pedig a politikai függetlenség is csupán illúzió maradt volna.

A domíniumok fő célja, a birodalmi vámpreferenciák kiépítése ellenben alkalmasnak ígérkezett arra, hogy összeegyeztesse a saját gazdaság védelmének követelményét a birodalmon belüli különleges kapcsolatokkal. Az importált gabona vámjának eltörlése óta (1846) azonban Angliában valósággal szent és sérthetetlen dogmának tartották a szabadkereskedelem elvét, s ennek védelmében a liberálisok a drága kenyér rémétől féltő munkásokra is számíthattak. Anglia így még akkor is mereven ragaszkodott a szabadkereskedelelemhez, amikor az európai kontinens országai sorra protekcionista tarifákat léptettek életbe a század végén. Az ellentétes érdekek fényében a gyakorlati kérdés tehát így merült fel a domíniumi vezetők előtt: a vámkedvezmények az anyaország részvétele nélkül, vagy a vámönállóság teljes feladása. Jobb híján, az első megoldást választották, de közben állandó nyomást fejtettek ki Londonra, hogy mondjon le a szabadkereskedelemlről.

A jó példával Kanada akart előljárni, és 1894–97 között egyoldalúan vámkedvezményt (először 25, majd 33 százalékosat) adott az angol áruk-nak. A búr háború idején megcsillant a remény, hogy talán viszonzásra talál e gesztus: ideiglenes intézkedésként a londoni kabinet csekély vámot vett ki az importált gabonára. A folytatás azonban elmaradt, sőt a békekötés után ezt a rendeletet is visszavonatták a szabadkereskedelem híve – Chamberlain elkeseredésére, aki a Zollverein irrealitása láttán most már a birodalmi vámpreferenciák megteremtésére összpontosította erőfeszítéseit.

Az 1897-es Gyarmati Konferencián (Viktória királynő gyémánt jubileumán) már az összes önkormányzati gyarmat miniszterelnöki szinten

képviseltette magát. (Kanada, Új-Foundland, Fokföld, Natal, Új-Dél-Wales, Queensland, Victoria, Tasmania, Dél-Ausztrália, Nyugat-Ausztrália, Új-Zéland.) Az elnöklő Chamberlain nyíltan hangot adott reményének, egyfajta birodalmi parlament létrehozásának: „...néhányszor felmerült bennem – csak személyes javaslatként vetném fel – hogy nem lehetne-e létrehozni egy olyan nagy összbiriodalmi tanácsot, amelybe minden gyarmat elküldene a saját teljhatalmú megbízottját. Nem egyszerű képviselőket, akik nem beszélhetnek kormányaik nevében további informálódás nélkül, hanem olyan személyeket, akik a gyarmatokon élvezett pozíciójuk révén...képesek lennének valamennyi eléjük terjesztett témában hatékony és értékes tanácsokat adni. Ha egy ilyen szerv születne, az rögtön roppant jelentőségre tenne szert és minden bizonnyal valami még nagyobb horderejű intézménnyé fejlődne. Lassan azzá a szövetségi tanácsá válhatna, amelyet mindig is végső célunknak kell tekintenünk.”¹⁷

A telepesgyarmatok izmosodó burzsoáziája természetesen nem osztotta Chamberlain lelkesedését, és ösztönösen tartott minden olyan lépéstől, amely a birodalmi egység nevében korlátozta volna önkormányzatukat. Hiába szónokolt a gyarmatügyi miniszter az 1902-es konferencián a „fáradt Titánról” is: „Hosszú évekig egyedül viseltük a terheket. Úgy véljük, eljött az idő, hogy segítsenek nekünk...”¹⁸ A búr háború ugyanis éppen azt bizonyította, hogy – a sztereotíp állításokkal ellentétben – nem Anglia nyújt védelmet gyarmatainak, hanem nekik kell az anyaország segítségére sietniük egy olyan háborúban, amelyből Angliának van haszna. (A dél-afrikai harcokban ugyanis – szimbólikusan – kanadai, ausztráliai és új-zélandi egységek is részt vettek.) Laurier kanadai kormányfő határozottan leszögezte: országa (amelyben „egy kis népesség hatalmas területeket fejleszt”) nem hajlandó semmilyen katonai kötelezettségvállalásra és fenntartja azt a jogot, hogy háború esetén maga döntse el, „cselekszik-e vagy sem”.

A birodalmon belüli kapcsolatok jellegének módosulását tükrözte, hogy 1905-ben az új gyarmatügyi miniszter, Lyttelton azt indítványozta, hogy a Gyarmati Konferenciákat kereszteljük át Birodalmi Tanácsra. A „gyarmati” jelző elejtése nem is okozott gondot, a „tanács” szó azonban aggályokat ébresztett a kanadai vezetőkben: attól féltek, hogy egy olyan állandó intézmény születik, amely idővel jogot formálhat a domíniumok belülgéibe való beavatkozásra. 1907-től így az anyaország és a domíniumok vezetőinek találkozóit „Birodalmi Konferenciának” (Imperial Conference) nevezték el. Ezzel együtt megszűnt a csúcstalálkozók alkalmi jellege is: megállapodtak abban, hogy az összejövetelre lehetőleg minden negyedik évben sor kerül, az ülések elnöke ex officio a brit kormányfő (s

nem a gyarmatügyi miniszter!) lesz, és valamennyi domínium, illetve önkormányzatú telepesgyarmat miniszterelnöke automatikusan részt vehet a tanácskozásokon.¹⁹ Ausztrália csak azt kifogásolta, hogy a konferenciák szervezését továbbra is a régi mentalitását őrző Gyarmatügyi Minisztérium végzi; a vita hatására az év végén a minisztériumban külön részleget hoztak létre a domíniumokhoz fűződő kapcsolatok ápolására – jelezve a gyorsan növekvő különbséget az utóbbiak és az afro-ázsiai gyarmatok státusa között.

Az 1911-es konferenciára már a közelgő világháború árnyékában került sor, és a legnagyobb hangsúlyt ismét a stratégiai együttműködés kérdései kapták. A britek főleg azt szorgalmazták, hogy olyan adminisztratív gépezetet terepítsenek, amely a háború kitörése esetén képes lenne a hadműveleteket a legfelső szinten és késedelem nélkül koordinálni. Amíg ugyanis a londoni döntések automatikusan érvényesültek a koronagyarmatokon, a domíniumok vonatkozásában a helyi kormányok együttműködésére is szükség volt. Új-Zéland azt javasolta, hogy állítsanak fel egy ún. Birodalmi Védelmi Tanácsot, s annak révén közösen irányíthatnák a hadügyeket. Az indítvány azonban két irányból is heves tűz alá került: Kanada és Dél-Afrika (amelynek megjelenése a konferenciákon érezhetően módosította az erőviszonyokat) abból kiindulva támadta, hogy így túlságosan centralizálódna a döntési jogkör, Asquith brit miniszterelnök pedig kijelentette: egy ilyen szerv alááná Anglia vezető szerepét a „birodalmi ügyek szférájában”, „megsemmisítené az Egyesült Királyság főhatalmát olyan fontos kérdésekben, mint a külpolitika vagy a hadüzenet”.²⁰ És Asquith megragadta az alkalmat, hogy határozottan leszögezze: a külügyek intézésének joga kizárólag Londont illeti, s így „meg nem osztható”. Az elkövetkező évek eseményei azonban arról tanúskodtak, hogy ez a londoni privilégium sem tartott örökké...

III. Az I. világháború

Az első világháború – akárcsak a második – fontos korszakhatárt jelent a Brit Nemzetközösség történetében. Az imperialista hatalmak összeütközésében Angliának nagy szüksége volt a Birodalom támogatására, s ennek következtében megnőtt a domíniumok jelentősége és öntudata is.

1914. augusztus 4-én a gyakorlatban nyilvánult meg a „diplomáciai egység” elve: a londoni kormány „tanácsára” a Korona az egész Birodalom nevében üzent hadat a központi hatalmaknak. Más kérdés, hogy a háborúban való részvétel mértékét maguk a domíniumok határozták meg, s ez

nem ment mindenütt simán. Az ausztrál miniszterelnök rögtön kijelentette, hogy országa „az utolsó emberig és az utolsó shillingig” támogatni fogja Angliát. Dél-Afrikában azonban még frissen éltek a búr háború emlékei, és a Hertzog tábornok alapította Nemzeti Párt heves kampányba kezdett az ellen, hogy az Unió csapatai megszállják a német Délnyugat-Afrikát és Kelet-Afrikát. Botha miniszterelnöknek csak politikai gyilkosságokkal súlyosbított válság árán sikerült keresztülvinnie akaratát. Kanadában a sorozási törvény robbantott ki politikai válságot 1917-ben. A Liberális Párt vezetője, Laurier azzal a megfontolással helyezkedett szembe a kormány által beterjesztett törvényjavaslattal, hogy az veszélyesen megosztaná az ország brit és francia eredetű polgárait és Quebecet a szélsőségesek kezére juttatná. A kérdés eldöntésére általános választásokat kellett kiírní, amelyek ugyan a kormány javára billentették a mérleget, de Lower szavai szerint „Kanada életébe olyan mértékű keserűség vegyült, amilyen ritkán fordul elő a magukat nemzeteknek nevező országokban.”²¹

A világháborúban összesen 458 ezer kanadai (közülük csak 30 ezer francia), 331 ezer ausztrál, 112 ezer új-zélandi és 76 ezer dél-afrikai szolgált. A kanadai egységeket a nyugat-európai fronton, az ausztrálokat és új-zélandiakat a Közel-Keleten, a dél-afrikaiakat csak Afrikában vetették be.

A háború kedvezett a domíniumok gazdasági fejlődésének, mert az Anglia köré vont német tengeri blokád lényegében kiküszöbölte a brit áruk konkurenciáját. A hadiipar szükségletei ugyancsak serkentően hatottak; 1917-ben a brit katonák által Franciaországban kilőtt lövedékek egyharmadát már Kanadában gyártották. A domíniumok kormányai mégsem voltak irigylésre méltó helyzetben: A jelentékeny emberi és anyagi áldozatok ellenére sem a hadműveletek felsőbb szintű irányításába, sem a birodalom általános külpolitikájába nem szólhattak bele. Borden kanadai miniszterelnök 1915 végén keserűen állapította meg: „Aligha várható el, hogy 4–500 ezer katonát küldjünk a harcterekre, és közben nyugodjunk bele abba, hogy szóra sem méltatnak bennünket, mintha játékautomata lennénk... Az Egyesült Királyság egyedül vívja ezt a háborút, vagy pedig a Birodalommal közösen?”²² A következő évben Hughes ausztrál miniszterelnök személyesen utazott Londonba, hogy kifejezze tiltakozását a domíniumokkal való bánásmód ellen. Az anyaország első érdemleges válasza 1916 decemberében hangzott el: alsóházi beszédében Lloyd miniszterelnök ígéretet tett egy Birodalmi Konferencia összehívására 1917 tavaszán.

A Birodalmi Háborús Konferencia legfontosabb döntése az ún. Biro-

dalmi Hábórus Kabinet megalakítása volt; a domíniumi vezetők csatlakozhattak a londoni háborús kormányhoz, „hogy kifejezzék egyenjogúságukat”. A kibővített háborús kormányban eredetileg csak a domíniumok miniszterelnökeinek a részvételével számoltak, de elkerülhetetlennek bizonyult ellenzéki politikusok bevonása is. A domíniumoknak természetesen hízelgett ez a londoni gesztus, amely ugyan elsősorban propagandacélokat szolgált, de kétségtelenül tükrözte megnövekedett politikai súlyukat.²³

A domíniumok státusának kérdése különleges élességgel vetődött fel, amikor a békeszerződések aláírása került napirendre. Egy kanadai javaslat azt indítványozta, hogy a domíniumok és Anglia külön-külön írják alá a szerződéseket a Birodalom egyenrangú részeként. Ez a megoldás azonban súlyosan megsértette volna a „diplomáciai egység” elvét, mert figyelmen kívül hagyta a „birodalmi szférában” betöltött brit hatalmi monopóliumot. Azt viszont Lloyd is érezte, hogy a tekintélyes háborús áldozatok fényében aligha lehetséges a domíniumok teljes kirekesztése a párizsi béketárgyalásokról. Így végül kompromisszumos megoldás született: a „kettős képviselet” (dual representation) elvét fogadták el, miszerint az Egyesült Királyság az egész Birodalom nevében, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika pedig a saját nevében írta alá az egyezményeket. Nagy-Britannia és a birodalom azonosítása eleget tett a diplomáciai egység elvének, míg a domíniumok – amelyek két-két megbízottal képviseltették magukat Párizsban – ugyancsak a nemzetközi élet önálló résztvevőivé váltak. Ez pedig elképzelhetetlen lett volna a háború előtt; „egy diplomáciai egység üzent hadat, s egy diplomáciai sokaság kötött békét”.²⁴

A domíniumok külpolitikai sikere volt az is, hogy teljes jogú tagjai lettek a Népszövetségnek. Tagságuk lehetővé tette, hogy az elkobzott német gyarmatok közül – mandátumként – Délnyugat-Afrikát Dél-Afrika, Új-Guinea északi részét Ausztrália, Nyugat-Szamoa szigetét pedig Új-Zéland kapja meg.²⁵ Ha kis mértékben is, de ezzel az egykori telepesgyarmatok maguk is gyarmattartó imperialista országokká váltak.

IV. A diplomáciai egység felszámolása

Az eddigiekből is kitűnt, hogy Nagy-Britannia és a domíniumok kapcsolatai jelentős változásokon mentek keresztül a világháború éveiben, bár jogi-teoretikus szinten ez csak korlátozott mértékben tükröződött. Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika pozíciója a birodalmon belül annál is inkább megerősödött, mert Angliának – noha győztesen került ki a háborúból – végérvényesen át kellett adnia vezető szerepét a tőkés világban az Egyesült

Államoknak. A háttérben a gazdasági erőviszonyok módosulása húzódott meg. Míg például 1870-ben Nagy-Britannia adta a világ szénsavtermelésének nagyobbik felét, a nyersvastermelésnek pedig a felét, 1913-ban már csak 22 százalékkal részesedett a széntermelésből és 13 százalékkal az acéltermelésből. A hanyatlás tendenciája folytatódott a világháború után is: 1924-re a brit vastermelés az 1913-as szinthez képest 29 százalékkal, a textiláruk termelése pedig 25 százalékkal csökkent. Romlottak Anglia pozíciói a nemzetközi piacokon is: a húszas években a brit export volume-ne egyszer sem érte el a háború előtti szintet.²⁶

Így igen nagy várakozás előzte meg 1921-ben a háború utáni első Birodalmi Konferenciát, amelyen – az 1917-es értekezlet határozata szerint – ki kellett volna dolgozni a birodalom új „alkotmányát”. A tanácskozássra a dél-afrikai Smuts tábornok (aki, bár származása ellenére, London hűséges hívévé vált) memorandumot készített „A Brit Nemzetközösség Alkotmánya” címmel. Ebben kifejtette: „A domíniumok státusának rendezését halogatni súlyos veszélyeket hordoz magában... A nemzeti érzés hőfokát mindegyik fiatal országban fokozta a nagy háború.” Ha pedig nem elégitik ki jogos igényeiket, akkor „szeparatista mozgalmakra lehet számítani a Nemzetközösségben. Ilyen mozgalmak máris léteznek, nevezetesen Dél-Afrikában, de felléphetnek a többi domíniumban is”.²⁷

Az ellentétes törekvések végül zátonyra futtatták az 1921-es konferenciát: Anglia tervei az egységet veszélyeztető tendenciák visszaszorítására éppúgy kudarcot vallottak, mint Kanada és Dél-Afrika erőfeszítései egy írott alkotmány kiharcolására. Ausztrália és Új-Zéland támogatásával ugyanis Londonnak sikerült azt az álláspontot elfogadtatni, hogy (a záróközlemény szavaival) „semmi haszon sem várható egy Alkotmányos Konferencia megrendezésétől”.

A birodalmi „alkotmány” halogatása persze nem akadályozta meg a domíniumokat abban, hogy gyakorlati lépésekkel erősítsék meg önállóságukat. A mintát ezúttal is Kanada adta, amely már 1920-ban jelezte, hogy saját nagykövetet szeretne küldeni Washingtonba. Az addig példa nélkül álló döntés után Londonnak nem maradt más választása, mint hogy kijelentse: a diplomata „kizárólag Kanadára tartozó ügyekben” járhat el és kinevezése nem jelenti majd a birodalom diplomáciai egységének feladását.²⁸ Két év múlva Ottawa halászlé szerződést kötött az Egyesült Államokkal (Halibut-egyezmény), s amikor a brit nagykövet is el akarta látni kézjegyzével a megállapodást, a kanadaiak nyomatékosan közölték, hogy erre nincs szükség, mivel Angliát egyáltalán nem érinti az ügy.

Az is bebizonyosodott, hogy az anyaország a „nagypolitikában” sem számíthat többé a domíniumok olyan automatikus támogatására, mint korábban. 1922-ben Anglia kis híján háborúba keveredett Törökországgal, amely fegyvert fogott a Kis-Ázsiát görög kézre juttató, megalázó sèvres-i béke ellen. A „csanaki krízisbe” belebonyolódott Lloyd – megszegve az 1921-es Birodalmi Konferencián tett ígéreteket – minden előzetes konzultáció nélkül, sürgönyben kérte a domíniumi vezetők támogatását háború esetére. (A kormányfő ráadásul elkövette azt a taktikai hibát is, hogy – bizonyosnak tekintve a választ – lépéséről a sajtót előbb értesítette, mint az érintetteket.) Nagy meglepetésére azonban King kanadai miniszterelnök leszögezte, hogy a parlament hozzájárulása nélkül szóba sem kerülhet csapatok küldése Kis-Ázsiába, egyelőre pedig nem látja indokoltnak a képviselőház összehívását. Elutasítóan foglalt állást Smuts dél-afrikai kormányfő is, sőt még az ausztrál miniszterelnök is kifejezésre juttatta elégedetlenségét.²⁹

A londoni kormány bukásához vezető incidensből az anyaországnak is le kellett vonnia a tanulságokat, s erre az 1923-as Birodalmi Konferencián került sor. Az értekezleten – mely egyesek szerint a fordulóponthoz jelentette a háborút követő évek centralizációs törekvéseinek feladásában – a domíniumok elismertették azt a jogukat, hogy saját nevükben kössenek nemzetközi szerződéseket, és azok az angol parlament ratifikációja nélkül is érvényessé váljanak. (Kereskedelmi egyezményeket a domíniumok korábban is köthettek, de formális brit jóváhagyásra ezek esetében is szükség volt.) A domíniumok mozgásszabadságát mindössze azzal a kitételrel korlátozták, hogy „ajánlatos” figyelembe venniük a birodalom egészének az érdekeit. Ugyanez a követelmény azonban az anyaországgal szemben is megfogalmazódott: a domíniumok képviselőinek részvétele nélkül aláírt egyezmények csak Angliát kötelezzék. Így 1925-ben London azzal a kikötéssel írta alá a Németország nyugati határáról szóló locarnói szerződést, hogy az „egyik brit domíniumra sem hárít kötelezettséget, hacsak az illető domínium kormánya maga nem vállalja”.³⁰

Az 1923-as konferencián a birodalmi kötelekeket lazítani kívánó erők új szövetségesre is találtak az előző évben domíniummá vált Ír Szabad Államban. Az ír kérdés részletesebb elemzése túllépné e tanulmány kereteit, s így témánk szempontjából elég annyit megjegyezni: a domíniumok (a leginkább Kanada és Dél-Afrika) határozott nyomást gyakoroltak Angliára annak érdekében, hogy az övékével azonos státust adjon a szigetországnak, amelynek megoldatlan problémái – Smuts szavaival – mind jobban mérgezték a birodalmon belüli kapcsolatokat. Az ír nemzeti mozgalom természé-

tesen nem elégedett meg az egykori telepességymatok számára oly hosszú ideig megfelelő domíniumi státussal, s így kezdettől fogva a Nemzetközösség formálissá tételéért küzdött.³¹

1924-ben Dél-Afrikában a választásokon a búr nacionalistákat tömörítő Nemzeti Párt győzött, s az angolbarát Smuts helyett Hertzog alakíthatott kormányt. Az új miniszterelnök elhatározta, hogy a következő Birodalmi Konferencián kieroszakolja a domíniumok teljes függetlenségének elismerését, mert ellenkező esetben javasolni fogja Pretoria kilépését a Nemzetközösségből. Tervének megvalósításához reálisan számíthatott az írekre és a kanadaikra, sőt bizonyos jelek arra mutattak, hogy talán Canberra álláspontja sem lesz olyan elutasító, mint korábban. Ausztrália ugyanis – bár változatlanul ragaszkodott a Nemzetközösséghez és az anyaországgal való szoros kapcsolatokhoz – saját erejének növekedésével párhuzamosan mindinkább nehezményezte London politikai szupremáciáját. Így ellenezte ugyan a birodalmi kapcsolatok teoretikus szintű újraértékelését (nem akarunk alkotmány-készítést – hangoztatta Hughes miniszterelnök), de a gyakorlatban nem egyszer maga tett indítványokat a kapcsolatok módosítására.

1925-ben aztán Kanadában is olyan belpolitikai válság robbant ki, amely végleg meggyőzte King miniszterelnököt, hogy a birodalom hatalmi struktúráját meg kell reformálni. A liberális kormányt leszavazták ugyanis az ottawai parlamentben, és King új választások kiírását kérte Byng fő-kormányzótól. Ő azonban ehelyett a Konzervatív Párt vezetőjét bízta meg új kabinet alakításával. Rövidesen ez a kormány is megbukott, s Byng ekkor már feloszlatta a képviselőházat. A választási hadjáratban King az ország önállóságát állította az előtérbe: milyen alapon tagadta meg tőle a fő-kormányzó kérése teljesítését? Vajon el lehet-e képzelni, hogy a király megtagadja a londoni kormányfőtől az Alsóház feloszlátását? Keith kanadai történész (aki maga is bekapcsolódott a politikai küzdelembe) kategorikusan fogalmazott: Byng „Kanadát egyértelműen arra a gyarmati státusra fokozta le, amelyről már azt hittük, hogy kinötte”.³² A választásokon győzött King és azzal az eltökélt szándékkal utazott 1926-ban a Birodalmi Konferenciára, hogy kivívja: a fő-kormányzó kizárólag az uralkodó személyét képviselheti (nem pedig az angol kormányt), tehát nem szólhat bele a domínium ügyeibe.

Ekkorra a brit vezetők is felismerték, hogy a domíniumok státusának rendezését nem lehet tovább büntetlenül halogatni. Az 1926-os konferencián elfogadták az ún. Balfour-jelentést, amelyet a Birodalmon Belüli Kapcsolatok Bizottsága dolgozott ki lord Balfour elnökletével és az érintett mi-

niszterelnökök részvételével. Eszerint „...semmit sem lehetne nyerni azáltal, ha az egész Brit Birodalom számára próbálnánk meg kidolgozni egy alkotmányt... Van azonban ennek egy olyan döntő fontosságú eleme, amely alkotmányos szempontból minden lényeges vonatkozásban teljesen kifejlődött – az önkormányzattal rendelkező egységeknek Nagy-Britanniából és a Domíniumokból álló csoportjára gondolunk...” (Az afro-ázsiai gyarmatok tehát még nem érettek az alkotmányos jogokra!) A jelentés a továbbiakban megállapítja, hogy „földrajzi és más tényezők lehetlenné teszik” a birodalmi föderációt, alternatívaként pedig csak a tagállamok teljes önállósága kínálkozik. A Brit Birodalom azonban „nem tagadásokra, hanem pozitív eszmékre épül”; „a státusegyenlőség, legalább is, ami Nagy-Britanniát és a Domíniumokat illeti, a birodalmon belüli kapcsolatok alapelve”. E bevezetés után a domíniumok helyzete a következőképpen határozódik meg: *„Autonóm közösségek a Brit Birodalmon belül, azonos státusúak, egyik a másiknak sem bel-, sem külpolitikai téren nincs alárendelve, bár egyesíti őket a Korona iránti hűség és szabadon szövetkeznek, mint a Brit Nemzetközösség tagjai”*.³³

A domíniumok státusának tehát négy fontos vonása van: 1. autonóm országok, 2. a Brit Birodalomhoz tartoznak, 3. önként tagjai a Nemzetközösségnek, 4. a Korona iránti hűség egyesíti őket. E megfogalmazásból mindenki azt olvashatta ki elsősorban, amit leginkább akart, így a dél-afrikai búrok és az írek az autonómiát, az új-zélandiak pedig a birodalomhoz való tartozást. A diplomatikus nyelvezet persze megválaszolatlanul hagyott néhány kérdést, így például azt, hogy a „szabad társulás” a kilépési jog elismerését is magában foglalja-e. Az ún. Balfour-formula mindenestre olyan kompromisszumnak tekinthető, amely többé-kevésbé reálisan tükrözte a Nemzetközösségen belüli erőviszonyokat. A domíniumok fejlődése és az anyaország pozíciójának relatív gyengülése túlhaladottá tette a diplomáciai egység elvére épülő birodalom koncepcióját, de figyelemre méltó az is, hogy a domíniumok (az Ír Szabad Állam kivételével) ekkor még nem kívánták az Angliához fűződő kapcsolatok teljes felszámolását.³⁴

Kanada sürgetésére a konferencia azt is alapelveként fektette le, hogy a főkormányzó „minden lényeges szempontból ugyanazt a pozíciót tölti be, mint Őfelsége Nagy-Britanniában”. Ebből az is következett, hogy a főkormányzó nem „Őfelsége nagy-britanniai kormányának a képviselője”, vagyis valamennyi nemzetközösségi állam kormánya egyenlő rangú a Koronával szemben.³⁵

A húszas évek második felében közben gyorsuló ütemben építették ki a domíniumok saját diplomáciai képviselőit. Kanada Franciaország-

ba és Japánba, Dél-Afrika Hollandiába, Olaszországba és az Egyesült Államokba, az Ír Szabad Állam pedig ugyancsak Washingtonba és – a legnagyobb meglepetést ez váltotta ki – Berlinbe küldött nagykövetet. 1930-ban az ötödik kontinens is mért egy csapást a birodalmi hagyományokra. Scullin miniszterelnök ugyanis azzal döbbsentette meg V. György királyt, hogy egy ausztrál állampolgárt javasolt főkormányzónak. Addig még nem volt példa arra, hogy egy domíniumi főkormányzó ne angol lett volna! A vitát az 1930-ban összeülő Birodalmi Konferencia elé terjesztették, majd levonták a logikus következtetést a négy éve elfogadott elvi álláspontból: „Egy domínium főkormányzójának kijelölésében az érdekelt felek: a Király, akinek a képviselőjéről szó van, és az érintett Domínium...” Az uralkodó pedig „köteles az érintett Domínium kormánya minisztereinek a tanácsa szerint cselekedni”.³⁶

Az 1930-as értekezlet előkészítette a Brit Nemzetközösség alapokmányává vált Westminsteri Statutumot és a londoni parlament a következő évben elfogadta. A kétértelműségekől sem mentes Balfour-formulát eredeti szövegével építették be a statutumba, amely – a teljes egyenlőség jegyében – eltörölte a (volt) telepesgyarmatokon hozott törvények érvényességét korlátozó rendeletet (Colonial Laws Validity Act), és Angliát elvileg is megfosztotta attól a jogától, hogy törvényeket alkosson a domíniumok számára. (A gyakorlatban erre persze már rég nem volt példa.) Fontos eszmei tartalma volt annak a rendelkezésnek is, hogy „bármilyen változtatás a Trón utódlására ... vonatkozó törvényben csak akkor lesz érvényes, ha az összes Domínium és az Egyesült Királyság parlamentje egyaránt hozzájárul”. Az angol vezetőknek tehát fel kellett adniuk reményeiket – nem utolsósorban a világgazdasági válság nyomására –, hogy az 1926-ban elfogadott határozatok szabotálásával esetleg megőrizhetik hatalmi monopóliumukat – jegyzi meg Milejkovszkij szovjet kutató.³⁷

A harmincas évek elejére a domíniumoknak sikerült keresztülvinniük a kereskedelmi kapcsolatok megreformálását is. A húszas években a birodalmon belüli kereskedelem jelentékenyen kibővült; volumenének növekedési üteme meghaladta a világkereskedelmét is.³⁸ A nagy gazdasági válság aztán végképp rákényszerítette Angliát, hogy szakítson a szabadkereskedelemmel. 1932-ban MacDonald ún. nemzeti koalíciós kormánya törvényt hozott a külföldi áruk 10 százalékos megvámolására. A hivatalos indoklás úgy hangzott, hogy a domíniumok által nyújtott kedvezményeket kívánják viszonzni, elsődlegesen azonban arról volt szó, hogy az értékesítési nehézségekkel küszködő brit ipar is rászorult a védelemre. Ennek alap

ján aztán 1932 őszén Ottawában sikerült kidolgozni – egymásnak vámkedvezményeket biztosító bilaterális egyezmények sorával – a birodalmi preferenciák rendszerét, vagyis vámfalal vették körül a Nemzetközösség országait az idegenek konkurrenciája ellenében.³⁹ A közössé vált érdekek tehát gazdasági téren is elvezettek a megállapodáshoz.

Megvonva a teleszgyarmatok függetlenné válásának mérlegét, megálapíthatjuk: szuverenitásuk kivívása és a Brit Nemzetközösség megszületése történelmileg haladó folyamat eredménye, amely segítette a brit imperializmus gyarmati rendszerének felbomlását. Ez akkor is igaz, ha a Westminsteri Statutum – amelyet az anyaország és a domíniumok burzsoáziájának „kiegyezéseként” értékelhetünk – lehetővé tette az imperialista törekvéseket tápláló Kanada, Dél-Afrika, Ausztrália és Új-Zéland számára, hogy a Nemzetközösség keretében, immár egyenjogú tagként, fokozott mértékben bekapcsolódják az ázsiai és afrikai gyarmatok kizsákmányolásába. A domíniumok azonban példát is mutattak annak a jogi formának (a „domíniumi státusnak”) a megteremtésével, amelynek segítségével a II. világháború után a „színes gyarmatok” is kivívhatták függetlenségüket. A Westminsteri Statutum így fontos állomást jelent a Brit Birodalom felbomlásának történetében.

Jegyzetek

1. M. O. Mncakanjan: Kolonializm i ego isztoricseszkie formü, Moszkva, 1976. 79–80.
2. D. Creighton: Dominion of the North. A History of Canada, London, 1958, 299–300.
3. Creighton: i.m. 305–312. A „domínium” megnevezést a föderációt előkészítő 1864-es quebeci konferencián javasolták egy bibliai idézet alapján.
4. K. V. Malahovszkij: Isztorija Avsztralijszkogo Szozjuza, Moszkva, 1971, 161–178.
5. Idézi: N. Mansergh: The Commonwealth Experience, London, 1969, 115.
6. J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Band 27/b. Die alten englischen Dominions, Berlin, 1965, 345.
7. R. Muir: A Short History of the Commonwealth, Vol. II. The Modern Commonwealth, London, 1934. 706–707.
8. The Oxford History of South Africa (ed. by M. Wilson–L. Thomson) Vol. II. South Africa 1870–1966, Oxford, 1975, 337–339. A britek hivatkozhattak a búr háborút lezáró vereeniging-i békeszerződésre is, amely kikötötte: Transzválnban és Oranjiében a bennszülöttek nem kapnak politikai jogokat.
9. P. G. Walker: The Commonwealth, London, 1962, 83–84.
10. A. B. Keith: British Colonial Policy, 1763–1917, Oxford, 1933, Vol. I. 362.

11. Walker: i. m. 88.
12. H. Grimal: *De L'Empire Britannique au Commonwealth*, Paris, 1971, 139–142.
„Ausztrália kivételével egyetlen gyarmata sincs a Koronának, amely – ha figyelembe vesszük meghódításuk és védelmük költségeit – ne lenne kifejezetten veszteséges országunk számára” – hangoztatta a radikális Cobden egy harcostársa, Bright. Idézi: Grimal: i. m. 140.
13. N. A. Jerofejev: *Zakat britanszkoj imperii*, Moszkva, 1967, 10–11.
14. J. R. Seeley: *The Expansion of England*, London, 1914, 2–14. Ehhez ld. még: A. P. Thornton: *The Imperial Idea and its Enemies*. London, 1959, 51–53.
15. Mansergh: i. m. 129–130.
16. Jerofejev: i. m. 84.
17. Idézi: Mansergh: i. m. 131.
18. Idézi: Grimal: i. m. 241–242.
19. J. Marriott: *The Evolution of the British Empire and Commonwealth*, London, 1939, 245–246. Ekkor nevezték először a domíniumok kormányainak tagjait „Öfelsége minisztereknek”.
20. Keith: i. m. II. 301.
21. A. R. M. Lower: *Colony to Nation*, Toronto, 1964. 466.
22. Idézi Creighton: i. m. 442–443.
23. Raszpad britanszkoj imperii (Szerk. A. G. Milejkovszkij), Moszkva, 1964, 49–50.
24. A párizsi béketárgyalásokhoz: K. Hancock: *Survey of British Commonwealth Affairs 1918–1939*, Vol. I. *Problems of Nationality 1918–1936*, Oxford, 1964, 63–68. A versailles-i egyezmények ratifikálásához mindegyik domíniumi parlament ragaszkodott, bár London szerint ennek joga a Királyt illette meg.
25. Kanadának az angol kézben levő karibi szigeteket (Brit Nyugat-Indiát) ajánlotta fel Lloyd miniszterelnök, de az ottawai kormány elutasította. A döntésben szerepet játszott Washington „antikolonialista” álláspontja is.
26. Az angol gazdaság teljesítményének csökkenéséhez: Jerofejev: i. m. 79–80., valamint E. J. Hobsbawn: *Industry and Empire*, London, 1968. (The Pelican Economic History of Britain, Vol. 3.) 207–208.
27. Idézi Mansergh: i. m. 182. A „Nemzetközösség” kifejezést először Rosebery liberális brit politikus használta 1884-ben, Adelaide-ben mondott beszédében, amelyben arról szólt, hogy Ausztrália már nem gyarmat, de ez még nem jelenti azt, hogy ki kellene lépnie a Brit Birodalomból, „mert a Birodalom – az a nemzetek közössége”. Az I. világháború előtt és alatt az ismert publicista, a Round Table folyóirat egyik megalapítója, Lionel Curtis népszerűsítette a „Nemzetközösség” gondolatát, amelynek Smuts is híve volt. Az 1921-es Birodalmi Konferencia határozatai már a „Brit Nemzetközösség” megnevezést használják s aztán ez került be az 1926-os Balfour-jelentésbe. V.ö.: C. Cross: *The Fall of the British Empire 1918–1968*, London, 1968, 171–173.
28. Walker: i. m. 99. Anyagi okokból egyébként csak 1927-ben foglalta el állomás helyét az első kanadai nagykövet Washingtonban.
29. „Nem engedelmelkedhetünk vakon olyan politikai döntéseknek, amelyek háborúba keverhetnek minket” – jelentette ki Bruce miniszterelnök, bár nem zárkózott el a segítségnyújtástól. Idézi: Walker: i. m. 100. A csanaki krízishez ld. még: Hancock: i. m. 251–252.

30. Mariott: i. m. 298. Smuts meg is jegyezte, hogy a locarnói szerződés újabb lökést adott a „birodalmon belüli centrifugális erőknek”.
31. Az ír kérdés és a Nemzetközösség kapcsolatához – egyebek között – ld.: Hancock: i. m. 93–165.
32. Idézi: Mansergh: i. m. 229.
33. D. Judd: *Balfour and the British Empire*, London, 1968, 334–335. Az eredeti szöveg: „They are autonomous Communities within the British Empire, equal in status, in no way subordinate one to another in any aspect of their domestic or external affairs, though united by a common allegiance to the Crown and freely associated as members of the British Commonwealth of Nations”.
34. Tükrözi ezt a konferenciának az a határozata is, amely szerint a Birodalom védelméért a felelősség egyelőre elsősorban Nagy-Britanniát terheli.
35. Mariott: i. m. 302.
36. Walker: i. n. 106–107.
37. Raszpad ... 54–56. A statutumhoz ld.: K. C. Wheare: *The Statute of Westminster and Dominion Status*, Oxford, 1953. A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Ausztrália és Új-Zéland – nem tartva sürgősnek a megváltozott erőviszonyok „írásba foglalását” – csak 1942-ben, illetve 1947-ben ratifikálta a statutumot, Kanada pedig ragaszkodott ahhoz, belpolitikai okokból, hogy alkotmányát a jövőben se lehessen megváltoztatni a londoni parlament hozzájárulása nélkül.
38. Hancock: i. m. Vol. II. *Problems of Economic Policy 1918–1939*, Part I. 206–209. Számítások szerint 1927-ben Kanada 36 százalékkal, Dél-Afrika 19 százalékkal, Új-Zéland pedig 47 százalékkal importált többet a Nemzetközösség országai-ból, mint 1913-ban. Jerofejev: i. m. 86.
39. *Imperial Economic Conference at Ottawa, 1932. Summary of Proceedings and Copies of Trade Agreements*, London, Stationery Office, 1932.